

MISTR BERLY KRÁLOVSKÉ

Dnes už se jen stěží najde nějaký zastánce názoru, že jezuité byli po Bílé hoře škůdci českého jazyka a potlačovatelé české kultury. Narazil by na množství nevyvratitelných faktů: na mluvnice češtiny napsané jezuity, na jejich respektování tradice kultivované češtiny předbělohorské pramenící i v Bibli kralické a v produkci veleslavínské, na důslednou obhajobu češtiny a na její prosazování v různých městech s většinou jinojazyčného obyvatelstva i na skvělé postily a kancionály vyšlé z prostředí Tovaryšstva Ježíšova. Při studiu soustavného zájmu jezuitů lze na širší časové rozloze vystopovat několik uzlových situací znamenajících rozhodný čin. Taková situace vykristalizovala v roce 1700, kdy z české jezuitské provincie vyšla stížnost papeži do Říma proti utlačování českého jazyka. Je to po vlasteneckých projevech Bohuslava Balbína, Jiřího Konstance, bratří Tannerů a Matěje Václava Šteyera další obranná deklarace plná hrdého českého patriotismu, po níž následovaly jiné pozoruhodné činy. Jedním z nich bylo v roce 1709 vytištění dvojdílné postily **Berla královská Jezu Krista**. Její autor Daniel Nitsch v ní takto obhajuje svou mateřštinu:

Laskavý čtenáři! Za dobré jsem uznal tento krátký list tobě zde k vejstraze přivrhnouti, aby z něho ponaučen jsa, nedomníval se, že v těchto kázáních mých nová nějaká čeština a zrozenému přímému našemu jazyku nepřislušející, a jak říkáváme latině affectata, aneb oulislně zfalldovaná se vynachází. Znáám se k tomu, že mnohá slova a způsoby mlúvení, kterých zde užívám, běžné a obyčejné rozprávky a společné obecní rozmlouování předčijí, ale ujišťuji přitom, že tu nic nového není, aniž se pamatuji, že bych některé slovo sám ze sebe toliko vymyšlené zde byl přiložil, nýbrž jist jsem sebou, že takové buďto u Veleslavíny v Silvě jeho aneb Dikcionáři, buďto v Zlatých dveřích, jež slovou Janua linguarum, buďto v knihách českých uměle od předkův našich sepsaných, buďto a předně v biblích českých, tobě proukázati mohu. Tak jsou mlúvili předkové naši, tak se nám čtou až posavad svatá evangelia, tak pozůstaveny jsou nám biblí české; kteréžto poněvadž tištěné máme více než před sto a padesáti, nýbrž i před dvěma sty lety, kdyžto Království české v svém květu bylo, poznati arcí můžeme, že tehdaž předkové naši přímého a čistého jazyka vlastenskýho užívali, tak podle něho i taky biblí české, věc tak drahou, tisknouti dali.

Kdo byl Daniel Nitsch? Narodil se dne 16. března 1651 v Praze. Už jako patnáctiletý vstoupil do Tovaryšstva Ježíšova a po důkladném studiu a vysvěcení na kněze působil na řádových školách jako učitel a na různých místech jako kaza-

tel. Zvláště znám a oblíben byl v kraji nebo tehdejší správní terminologií v „komisařství“ těšínském; přímo v Těšíně byl řádovým superiorem a prefektem gymnázia. Zemřel v Praze 22. června 1709 nedlouho předtím, než byla dotištěna jeho Berla královská v staropražské impresii Vojtěcha Jiřího Koniáše, který byl otcem Antonína Koniáše.

Z citované pasáže Nitschovy Berly vane na nás duch pokory. Pobělohorský katolický kněz-jezuita se tu s úctou odvolává na předbělohorského nekatolíka Daniela Adama z Veleslavína, především na jeho česko-latinsko-řecko-německý slovník, ale také na Bránu jazyků tehdy už proslulého českobratrského exulanta Komenského. Zároveň chválí jazyk biblí bliže nábožensky neurčených, neboť si byl – nezávisle na jejich konfesijním zaměření – vědom jejich jazykové čistoty počínaje biblemi prvotiskovými přes biblí Melantrichovu a Kralickou až k prvnímu dílu barokní Bible svatováclavské. Avšak Nitsch nebyl jen obdivovatelem staré lahodné češtiny, byl i jejím aktivním zvelebovatelem, který zdobnost svého vyjadřování obhajuje slovy:

Že snad tobě se zdám něco ozdobněji někdy mluviti, lituji toho, že jsem té ozdobnosti nedosáhl, jakou hodnost a důstojnost slova Božího zasloužila. To pravím, že by to řeč naši nectilo, kdyby ona proti gramatickým pravidlům s mnohými chybami po zemi se plazila a nikdá s řečnickou výmluvností se neokázala. Jistě by to přišlo tak, jako bychom nedostatečnosti její obviňovali a z čisté, dobré vůle se přiznávali, že v češtině slov po ruce nemáme, z kterých však jiní jazykové sobě slávu činějí. Podívej se do biblí českých, podívej se do Silvy Veleslavíny, a uzříš opravdu tam býti Silvu a pravý Les, v kterýmžto tak hojné kořeny, kmeny, stromovi a ratolesti a listí slov a češtiny naši se vynacházejí, takže přiznati se musíš, že česká řeč naše jiným jazykům v hojnosti slov nikoli neustupuje! Odtud za hanbu pokládati sobě máme, jestliže ji s dotčenou hojností jako v knihách pochovanou necháváme a nikdá na světlo uvéstí nechceme.

Ve své postile využívá Nitsch každé příležitosti k chvále češtiny a k jejímu uměleckému třibení. Už sám titul knihy je obrazný. Berla je od původu pastýřská hůl a berla královská je atributem nejvyššího pastýře – Krista a tato berla má významový ekvivalent ve slově Božím, které má být v knize interpretováno. K tomu mají posloužit umělecké jazykové prostředky. První místo mezi nimi zaujímá přirovnání jako stylistický prostředek opisného vyjadřování. Aby problematiku dostatečně objasnil, rozvinuje Nitsch celý vějíř příměrů, jimž sám říká „podobenství“. Tak např. situaci člověka, který upadá hlouběji do hříchu a není schopen účinného pokání, přirovnává k těmto situacím ze životní praxe:

Jako i taky kdyby někdo chtěl býti tak správným hospodářem a strožil žeň míti v zimě, a proto k tomu nečasů sobě žence najímal a objednával, jako kdyby někdo chtěl dáti střechu pobíjeti, a to z něco mála šindelů, když již všecka jest obrána a od větru otrhána, moha prve z několika šindelův časně díry zadělati a zapravit, jako kdyby zahradník nechal usazeného štípků nerovně a křivě růsti, bezpečiv se na to, že když dorostlý strom bude, tu potom on jej ohne, jak chtíti bude, aby nebyl křivolaký, jako kdyby někdo

na lodi jsa, nechal se ji rozpadávat skrze rozšklebující se škuliny a štěrby, nedbaje, že se tam stok a převít dělá, leč tehdaž teprva, když loď a kocábka potone a on sám se topiti počíná, jako kdyby někdo máje drahý a pěkný oděv, nedbal jej stále, a to schválně trhati a na cancore uvést, bezpečiv se, že to zase opravití dá, nepováživ sobě, že z něho ničemný kloc (= hadr) bude, a možná nebude žádnýmu krejčimu zase pláceti a napravití (...).

Takové množství rozvinutých přirovnání navozuje u čtenáře a navozovalo jistě i u někdejšího posluchače představu mohutného slovního gejzíru. Nitschovy svěží příklady jsou součástí patetického stylu, který svádí badatele k hypotéze, že šlo o kázání určená především inteligenci. Není ovšem vyloučeno, že některá kázání byla proslovena na zvláštních shromážděních vzdělanců, vždyť při misiích bývala některá kázání diferencována podle profese publika, jisté však je, že mezi Nitschovými příklady převažují příklady pochopitelné prostému člověku, vzaté z každodenní práce ponejvíce venkovských lidí. Např.:

Není tu potřeba ostruh ani biče, sami běžíme do maštale nepravosti jako kůň k svému žlabu (...), nestydíme se a neostejcháme vyti s ulky, ululare cum lupis, štěkati a vrčeti a kousati se psy, sypěti s hady, kočkovati se s kočkami, smrděti s kozly, pískat a hvízdát s ovčáky, křepčit se skotáky.

Nitschova rozvinutá přirovnání přerůstají v oslavné obrazy typu apoteóz. Svými oslavami přírody se Nitsch jeví jako svérázný následovník jezuitského bukolika Felixe Kadlinského; ten však vycházel ze Speeova Trutznachtigalla, kdežto Nitsch je originální, např. v této apoteóze slunce:

Slunce jest to, kterýmu se přičítají ušickni oučinkové nad- i pod-měsíční, nýbrž i podzemští. Od něho a moci jeho zelenají se louky, květnou zahrady, štěpnice k ovoci dozrávají, vzrůst berou lesy, ujímají se štipkové, množí se háje, barví se kvítí, červenají tulipanové, rozvíjí se růže, bělí narcisové, žloutnou fialy, modrají lampatyky, kropějí se karafilatové, rozhojňuje se obilí, vinohrady hrozny vyvařují, ptactvo k zpěvu se vzbuzuje, šveholí a štěbetá, nýbrž i člověka plození jemu taky se připisuje, sol et homo generat hominem. (...). Ach, kdož nám dá, abychom (...) okem jakýmsi neporušitelným hledíce na všecko pod sebou a přehlídajíce, prohlídajíce, nahlídajíce i tady do vnitřností podzemských těchto věcí, uznali prázdnot jejich, a patrně vzhlédli, že ta krása, kterou svět ukazuje, jest proti slunci mrzutost, ten jeho blesk proti slunci jest sotva malá jiskřička, to blyškání drahých kamenů proti slunci jest uhel trochu rozvícený, to zlato proti slunci jest pozlacené bláto (...).

Taková bezděčně heliocentrická apoteóza vyjadřuje s velkou uměleckou účinností barokní souvztažnost všemocného Boha a bezmocného člověka a přiřazuje se k analogickým projevům teologa Matěje Tannera a básníků Fridricha Bridela i Adama Michny z Otradovic a jiných předchůdců Daniela Nitsche. Podobně jako apoteózy vznikají z Nitschových příměrů také alegorie a paraboly, z nichž některé souvisí s antikou a biblí. Dlouhou literární tradici má např. přirovnání lidského života ke komedii, těla k oslu, světské slávy k polní trávě aj. Nitsch také dovedl vytvářet různé typy metafory: některé jsou postaveny na podstatném

jménu, jiné na přídavném nebo na slovesu. Právě metafory se slovesným jádrem jsou příznačné pro barokní tendenci k dynamičnosti. Nitschovo sepětí s barokem dosvědčují též kontrasty. Poslechněme si charakteristickou pasáž, inspirovanou citátem z díla holandského humanisty Iusta Lipsia „Všecko lidské jak dým a stín odchází pryč, jest podoba hry, stín, marnost, nýbrž slovem: není nic“:

Odtud se stává, že kde se nám slibuje nevím jaká sláva, zazelená se nám to toliko jako tráva; kde předstírá se udatná moc, v malým čase následuje nemoc; kde se shromáždí bohatství na celý rok, ztratí se to, sotva uděláš jeden krok; kde bývá nevím jak líbezný zpěv, vznikne z toho neukojitelný hněv; kde se slyší samý smích, všechna ta veselost rozpouští se jako snůh; kde stojí nevím jak skvostně vystavený palác, tam bývá rozpuštělosti plac, nýbrž i následuje mnohých přesešavý pláč; kde rozkošně květně mladosti květ, následuje nevrlý a titěrný kmet, a mnohdykráté přijdoucí znenáhla smrt pobere všechno, jak by smet; kde rozkoš, tam veliký hříšný zármutku koš, a upraví se tam i smrtonoš; kde se strojí kratochvilný žert, zmíchá se mezi to čert; kde suatba, tam poustane sváda (...).

Posluchač si jistě všiml rýmů uvnitř prozaického textu. Vedle tradičních dvojic moc – nemoc, sláva – tráva tu slyšíme také netradiční trojice květ – kmet – smet nebo rozkoš – koš – smrtonoš; dvojici rozkoš – koš má předtím Bridel v Životě sv. Ivana. ale Nitsch připojuje významově pádné slovo smrtonoš. A když nakupí množství rýmujících se kontrastů, skončí Nitsch efektně otázkami a zvoláním:

Ó světe lživý, kde jsou nyní tvé zlaté hory a doly? Kde tvé přípovědi a zamlouvání? Aniž sám sobě pomoci můžeš, avšak přece v tak mnoho se uvoluješ a ničehož nedržíš a neplníš!

Nitsch byl umělec myslící v kontrastech; téměř každé slovo mu vnutilo protikladný obraz, a to ne pouze jeden, nýbrž celou linii. Tak např. mince ho vede k vyjmenování těchto kontrastů:

Na jedné její straně (...) mládenec krásný, na druhé Ezopus neforemný; na jedné straně sličná krásopani, na druhé kostěná a ohyzdná smrtholka; na jedné Minerva rozšafná, na druhé kráva vyzáblá; na jedné anjel, na druhé ďábel; na jedné orel, na druhé myš; na jedné kavalír pěkné postavy, na druhé trpaslík zpotvořilý; na jedné Helena, na druhé baba kolozubá; na jedné číše s medem a mestem (= mošt), na druhé džbán plný žluči a jedu. Nebo tak se nám zemské věci ukazují: zdá se nám při nich býti krása, spanilost, rozkoš, očerstvení, štěstí, utišení, hojnost, radost, milost, důstojnost, čest a sláva, ustavičný masopust, ale obraťme na druhou stranu, a co užíme? Škaredou středu, nestvůrnost, žalost, sírobu, hořkost, zkormoucení, pohanění, jed, hanbu!

Tak prudká smršť kontrastů zrcadlí Nitschovo myšlení a zároveň se v nich zračí protikladnost života jednotlivce i společnosti. Přitom si je Nitsch dobře vědom odlišnosti kontrastu od paradoxu. Paradox chápe jako významově hlubší spojení dvou vzájemně si odporujících pojmů nebo dokonce jejich zdánlivě protismyslné spojení. Vyplyvá to z jeho definice paradoxu, která svědčí o Nitscho-

vě odborné erudici, získané studiem i působením na řádových učilištích. Nitsch píše:

Paradoxum a proti mnohých zdání přichází ta věc podivná: býti na světě, avšak přece jej opustiti, býti světským, a světa se nedržeti, světa rozkoší a pohodlí požívati, avšak přece v nich se nekochati, světa užiti, avšak přece se jeho spouštěti. Jest to cosi sobě protimluvného a protivného: býti, a nebýti!

Pomocí stylových prostředků ovládá Nitsch suverénně tempo své promluvy. Využívá k tomu mimo jiné slov souznačných nebo významově blízkých. Klade-li je za sebou bezespoječně, zrychlí svůj projev, zařadí-li spojky, směřuje ke zpomalení tempa. Někdy přechází do veršů, zvláště v souvislosti s překlady latinských citátů. Ovidius např. ho inspiroval k personifikaci zimy:

*Tam přichází stará zima,
třesouc se po celém těle,
mráz jí vlasy z hlavy snímá,
led a větry má přátele;
má šediny – sněhy zimný,
toť jsou její vlasy bídný,
dělá sněhem obíleny
i roviny, i štěpiny.*

I když je tu použito tradiční formy osmislabičného verše, přece tu vznikla pěkná přírodní miniatura.

Avšak přejděme k sociální problematice Berly královské. Nitsch podobně jako jiní barokní homiletikové kritizuje některé profese, ale jeho kritika zpravidla nezasahuje lidi mocné a urozené. Po malém náběhu ke kritice prohlašuje „nesmím vysoko sáhat“, jindy se rozeběhne k odsuzování lidské zpupnosti, samolibosti, pýchy a podvodů, ale zabrzdí se slovy „nesmím mnoho mluvit“. Jde obvykle o mravoučnou kritiku respektující společenské přehrady, pro které nachází odůvodnění v přírodě, neboť „nevzdělaný chrapoun“ nemůže prý být králem jako nemůže červík a zeměplaz být orlem a nějaká žába být velbloudem. Snad místy vycházel z vlastních trpkých zkušeností, když poznamenává, že „s velikými pány není dobře višně jísti, protože peckami do očí střelívají“. Ze sociálního hlediska je Nitsch určitě jiným typem kazatele než třeba Bohumír Hynek Bilovský, tj. kazatelem méně útočným a uvážlivě se stavějícím ke sporům mezi poddanými a vrchností. Jsou však oblasti, v nichž se Nitsch projevuje jako rozhořčený kritik. Jde především o zneužívání moci a o korupci. Tak např. pranýřuje lidi, kteří *jak nad jiný něco vejšeji vylezou, dostanouce vladařství nějaké, panování, správu, ouřad, důstojnost, tu se ihned domnívají, že čím více nad jinými vládnou, tím větší volnost, svobodu a moc mají ke všeliké prostopášnosti a rozpustilosti, tu tím volněji a směleji hříchy páchají, těšice se tím příslovím: Velikých pánův pod poměč (= síť) nelapají. Tu za to mají, že když jinými vládnou a panují, žádný na ně sáhati nesmí. A to se může rozuměti o leckterých vyletácích, kteří skrz ouřad a správu nad jiný vyletěli. To*

i o právu nad městem. I o ouřadu nad obcí a vesnicích. I o cechmistrích nad cechy. I o vrchnosti nad poddanými. I o hospodářích nad čeledí. I o duchovní nad světskými. I o starších nad mládeží, pokudž kteří takoví jsou a svého prae a vyvyšenosti k tím větší svobodě, lehkomyšlnosti a nespravedlnosti užívají.

A protože s korupcí se Nitsch setkával na každém kroku v Praze i ve Slezsku, vykreslil nositele úplatnosti a podplácení takto:

Jiní jsou zase, kteří se spolíhají na penězích, a tak u sebe soudí, že když jenom peněz dosti mají, žádný je z čeho při právě vinití nebude, anebo jestli proti nim co počne, nic do konce nesvede. Jejich hlas a řeč bývá: Jáť se žádnýho nebojím. Jen ať mi kdo přijde a viní mne z čeho, ze všeho se vyplatím. Kdož jest, ježto nerad béře? Známt já náš ouřad a právo, což oni žizní a lační po penězích! Udělám jenom jedno asperges, pokropím je vodou zlatou, kterou Pluto, božik peněz, posvětil, a tu jsem vyhrál, tu mne uznají za nevinnýho. Jestli však přece nebude dosti na tom, aby proti mně něco zlého nemluvíli, dám všem z krupice stříbrné kaše navariti a zacpám jim hubu. Pokudž pak budou chtítí přísnou vejpověď a ortel proti mně psátí, sváží jim ruce zlatými řetízky. Bude všechno dobře, nýbrž žalobníka strčím do té jámy, v který mne hledal. Přepatím sobě svědky, za peníze budu jich mítí dosti. Zazuoním já zuonem stříbrným proti těm zuonečkům a pohřbím je a pochovám, co žalobník proti mně napsal, zamaží s penězi.

Příkladový materiál Nitschovy Berly královské je velmi různorodý. Nitsch samozřejmě odkazuje často na bibli a na starší teology – církevní otce a scholastiky. Zná dobře Kroniku českou Václava Hájka z Libočan, některé spisy Velešlavínovy a Komenského Bránu jazyků, kterou jezuité vydali bez konfesijních předsudků (neuvedli však jeho jméno). Ze svých nedávných předchůdců cituje Nitsch Bohuslava Balbína a některé další svoje spolubratry, z antických spisovatelů zejména Plutarcha, Lukiana, Tacita, Ovidia, Cicerona a Seneku a využívá rád i antické mytologie a bajek. Zvířecí svět „fabulí“ mu umožňuje vytvářet mravokárné a mravoučné analogie se světem lidí.

Závěrem uvedu několik poznámek k bádání o Danielu Nitschovi. Je podivuhodné, že vedle barokního spisovatele tak významného šla oficiální literární historie bez zájmu. Jaroslav Vlček mu věnoval ve svých Dějinách české literatury jeden odstavec, o málo mladší Jan Jakubec mu vyhradil ve svém téměř tisícistránkovém 1. dílu Dějin (1929) jen poznámku pod čarou. Dějinám vyšlým v Nakladatelství Československé akademie věd v roce 1959 nestál Nitsch ani za zmínku! Jedině Josef Vašica se Nitschem zabýval v roce 1938 ve svém Českém literárním baroku. Až na konci 60. let jsem směl Nitsche zařadit do své knihy Staří slezští kazatelé pro ostravské nakladatelství Profil, když tamní politické orgány byly ochotny přijmout jen argumentaci, že Nitsch patří do slezské vlastivědy pro svoje působení ve Slezsku a pro svoje přátelské styky s tehdejšími kulturními osobnostmi těšínskými a frýdeckými.

Naštěstí se na Nitsche nezapomnělo v zahraničí. Významný exilový činitel Antonín Kratochvil vydal v Mnichově knihu Das böhmische Barock, do níž za-

řadil v německém překladu příznačnou pasáž z Berly královské. Nitschova obrazná čeština našla zde svou paralelu ve světovém jazyce a navodila širší souvislosti. To si zaslouží upřímného ocenění! Bohužel exilová barokologie nenachází zatím ve vlasti náležité pochopení, právě naopak setkává se tu se znevažováním ve starých časopiseckých tribunách, které nechtějí pochopit apologeticko-osvětový ráz exilové produkce, vytvářené za podmínek ne právě příznivých pro pramenné bádání. Takové nepochopení jistě neprospěje upřímné snaze integrovat do české barokologie a vůbec do české kultury odbornou a uměleckou tvorbu exilovou a samizdatovou. Zde je podle mého soudu na místě vzájemná úcta s přiměřeným úhlem pohledu na posuzované spisy.

Daniel Nitsch by asi k tomu moudře poznamenal: *Ctnost jest pravá urozenost, ta dodává lidem vzácnost.*